

VLAAMSE GROOT MET LEEUW MAAR ZONDER NAAM VAN DE GRAAF

Marc Gheerardijn

Dit artikel verscheen reeds in een eerste versie in “De Muntklapper” nr. 39 (juli-augustus-september 2003).

Dankzij de talrijke nuttige reacties, zelfs vanuit het buitenland, verkeren we thans in de mogelijkheid een “verfijnde versie” van onze stelling te publiceren. Ons bezoek aan het Cabinet des Médailles (Bibliothèque nationale de France) te Parijs leverde bovendien “een 9de gekend exemplaar” van de bestudeerde munt op. We danken dan ook iedereen voor het geleverde commentaar, want zo is het mogelijk om gezamenlijk, op een positieve manier, de numismatiek te benaderen.

Tijdens het feestjaar “Brugge 2002” kwamen de liefhebbers van Vlaamse munten ruimschoots aan hun trekken. Er werden interessante spreekbeurten gehouden, er werd druk gecorrespondeerd, er werden tentoonstellingen georganiseerd, enz...

Er werden in 2002 ook Vlaamse munten verhandeld die het etiket “uiterst zeldzaam” waardig zijn. Een mooi voorbeeld daarvan is het stuk dat het onderwerp van dit artikel uitmaakt: de fameuze groot met leeuw maar zonder naam van de graaf, alom gekend als “den Gaillard 200”. Het hieronder afgebeelde exemplaar werd geveild door Jean Elsen N.V. te Brussel op 14 december 2002, veiling 72, lot nr. 1690.

*Groot met de leeuw zonder naam van de graaf.
Gaillard 200, schaal ½ (foto: J. Elsen N.V.)*

Vz. ☒ MON:GANDENSIS

In het centrum een naar links klimmende leeuw, waarrond twee concentrische parelcirkels. Tussen de parelcirkels, 12 dubbele cirkelboogjes met daarin telkens een klavertje. Tussen de parelcirkels en de leeuw de legende.

Kz. Middencirkel: ☒ COMES·FLANDRIE

Buitencirkel: ☒ NOMEN: DNI: NRI: SIT: BENEDICTVM

Kort gevoet kruisje waarrond 3 parelcirkels, waar tussenin tekst geplaatst is.

Metaal: zilver, gewicht: 3,36 g, Ø 26 mm, as: 10.30u

Referenties: Gaillard 200, De Mey 76, Vanhoudt G 2553, Schutyser A 70

Men kan zich de vraag stellen: wie gaf het bevel om deze munt te slaan en wanneer? Gent als muntplaats staat vast. Iedereen is het er roerend over eens dat het om een rebellie- of provocatiemunt gaat, die onder “bijzondere omstandigheden” moet zijn geslagen. De persoon die zich “Graaf van Vlaanderen” noemt kan of wil zijn naam niet laten vermelden. In een normale situatie zou een soeverein vorst steeds eisen dat zijn naam wel degelijk wordt vermeld. Tijdens onze zoektocht naar bevredigende antwoorden, bleek dat de afgelopen decennia reeds velen ons zijn voorgegaan met verschillende onzekere besluiten tot gevolg...

De veronderstelling die door Victor Gaillard ¹ in 1857 werd geformuleerd, had tot voor kort de meeste aanhangers. Hierbij werden deze munten namelijk toegewezen aan de Gentenaar Jacob van Artevelde, na zijn definitieve breuk met graaf Lodewijk van Nevers, en nadat laatstgenoemde het graafschap had verlaten. In die periode, ca 1342-1345, had Jacob van Artevelde Vlaanderen in het algemeen, maar Gent in het bijzonder, in zijn macht.

Zoals de heer J.R. De Mey ² reeds in 1985 opmerkte komt de hoger vermelde, geveilde munt, ook voor in de vondst van Herk-de-Stad d.d. 1885, met verbergingsdatum 1306, waardoor de hypothese rond Jacob van Artevelde feitelijk ophoudt te bestaan. Een vermoedelijke verstoppingsdatum van een muntschat kan wel eens afwijken, maar toch geen 30 jaar (1306 t.o.v. 1342-1345).

De heer A. Haeck ³ rangschikt in 1996 deze munt onder Robrecht III van Béthune, 1305-1322. In zijn artikel “De munten van het graafschap Vlaanderen, voor en na 1302” d.d. 2001 ⁴ vermeldt dezelfde auteur de uitgifte van die muntstukken bij de periode: “geslagen tijdens het regentschap”, waarmee hij het tijdvak “11 juli 1302 tot augustus 1305” bedoelt.

We zijn het met de heer A. Haeck volledig eens om Robrecht van Béthune uit te sluiten als opdrachtgever tot het slaan van de stukken in kwestie om volgende punten:

- Robrecht van Béthune wordt pas naar aanleiding van de vrede van Athis-sur-Orge d.d. 23 juni 1305 als graaf van Vlaanderen erkend.
- Het is bekend dat deze Robrecht vrijwel onmiddellijk na zijn terugkeer in Vlaanderen (na zijn vrijlating omstreeks augustus 1305) munten heeft laten slaan waarop zijn naam vermeld staat.
- Er is weinig tijd verstreken tussen zijn vrijlating en de verbergingsdatum van de vondst van Herk-de-Stad.

De heer Jean Duplessy ⁵ beschreef in 1997 betrokken muntstuk als volgt: “Anony-

me de Gand (vers 1303)”. We hebben deze welbekende auteur gevraagd naar de motivatie van zijn datering, maar de man in kwestie kon het zich niet meer herinneren.

De heer Olivier Elsen, van het bovenvermeld veilinghuis heeft, nog vóór de veiling, bekendgemaakt dat de historische informatie, vermeld onder de beschrijving van het lot 1690 *g*, niet correct was omdat het stuk moet dateren van vóór 1306.

De vader van graaf Robrecht III van Béthune was Gwijde van Dampierre. In zijn hoedanigheid van graaf van Vlaanderen (1278-1305) was deze vorst niet onafgebroken bij machte om te regeren. Hij werd door de Franse koning Filips de Schone (1285-1314) een eerste keer gevangengenomen, namelijk van 28 september 1294 tot eind februari 1295, naar aanleiding van het voorgenomen huwelijk van zijn dochter Filippina met de Engelse kroonprins, de latere Edward II. Tijdens die relatief korte afwezigheid werd zijn zoon Robrecht van Béthune als regent aangewezen.

Filips IV de Schone, omringd door topambtenaren, ontvangt graaf Gwijde van Dampierre (met op zijn borst de Vlaamse Leeuw). Achter de graaf staat zijn dochter Filippina, die door de koning (haar dooppeter) in Parijs gevangen was gezet. Miniatuur, 15de eeuw. Parijs, Bibliothèque de l’Arsenal, Ms. 6328, fol. 2.

In volle strijd tussen Frankrijk en Vlaanderen, liet op 3 november 1299 de 73-jarige Gwijde van Dampierre, de regering over Vlaanderen nogmaals over aan zijn oudste zoon Robrecht. Deze interim-regering duurde tot 24 mei 1300, datum waarop zowel de graaf zelf met twee van zijn zonen, regent Robrecht en Willem van Crèveœur, alsook meer dan 50 andere Vlaamse edellieden door de Franse koning gevangen genomen werden.

Begin mei 1302, dus enkele dagen vóór de Brugse Metten (nacht van 17 op 18 mei), werd Willem van Gullik de Jongere 7 te Brugge tot ruwaard van Vlaanderen uitgeroepen. Hij behield die functie tot zeer kort na de Guldensporenslag (11 juli 1302), toen Jan van Namen, als oudste beschikbare zoon van de graaf de leiding overnam. In mei 1303 werd Jan van Namen opgevolgd door zijn halfbroer Filips van Chieti die ca 2 jaar aan het bewind bleef, tot Robrecht van Béthune in 1305 naar Vlaanderen terugkeerde. Graaf Gwijde overleed op 7 maart 1305 in zijn kerker te Compiègne.

Ook hier kunnen we het standpunt van de heer A. Haeck bijtreden, waarin gesteld wordt dat alle eerder vermelde regenten, munten hebben laten slaan 4:

- Robrecht van Béthune, van 28 september 1294 tot eind februari 1295
denieren met "ROB'T": G 182, Gh 439, Ha 165, VH G 2565
- Robrecht van Béthune, van 3 november 1299 tot 24 mei 1300
sterlingen met leeuw: G 181, VH G 2540
- Willem van Gullik de Jongere, mei 1302 tot 11 juli 1302
groten met stadspoort: RBN 1853 p. 160-164, VH G 2543, ES A 55
- Jan van Namen, van 11 juli 1302 tot mei 1303
groten met stadspoort: G 162, RBN 1853 p. 160-164, VH G 2544 tem 2546, ES A 56
- Filips van Chieti, van mei 1303 tot juli 1305
groten met stadspoort: G 163 tem 166, RBN 1871 p. 94, VH G 2547 tem 2549, ES A 57
groten met leeuw: RBN 1924 p. 83-85, VH G 2550.

Een onderzoek van deze munten leert ons dat de regenten verscheidene titels dragen (o.a. "zoon van de graaf van Vlaanderen"), maar nooit heeft één van hen zich "Graaf van Vlaanderen" genoemd. Dit is normaal want de enige echte graaf in die periode was zonder onderbreking Gwijde van Dampierre (tot zijn overlijden op 7 maart 1305).

Maar wie was dan wel de opdrachtgever om munten te slaan van het type G 200?

De aanzet tot onze oplossing van dit raadsel, kwam er door het (nogmaals) herlezen van het artikel van de heer A. Haeck 4 waarin deze numismatisch adviseur stelt: "Het is duidelijk dat alle munten van Gwijde van Dampierre van vóór 1300 moeten dateren gezien hij vanaf mei 1300 tot het einde van zijn leven de gevangene was van de koning van Frankrijk". Dit citaat is ook correct, ten minste als we het woord "gevangene" niet te letterlijk opvatten...

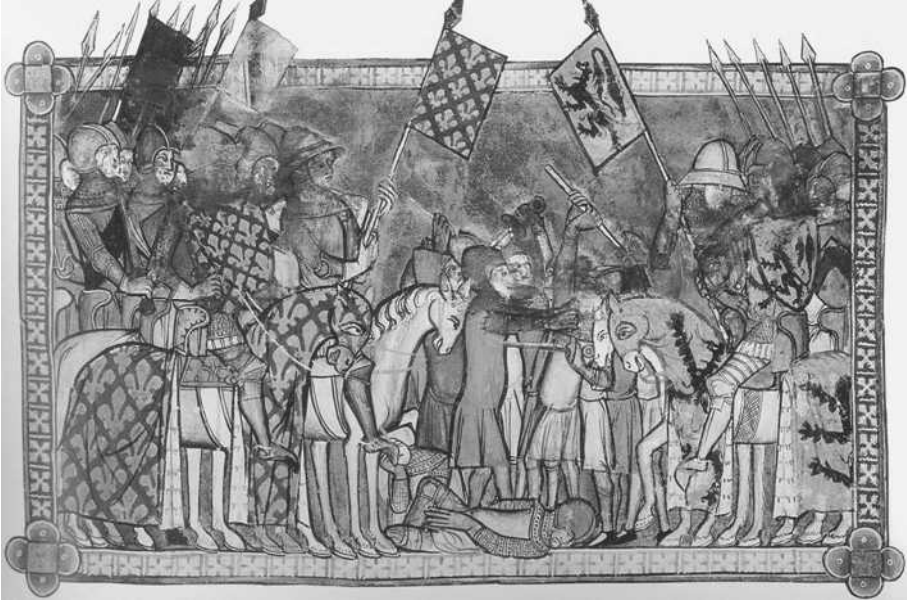
Na de Guldensporenslag hielden de vijandigheden tussen Vlaanderen en Frankrijk niet op. Enkele genoteerde veldslagen waren de slag rond Arques in april/mei 1303 en de belegering van de Franse bisschoppelijke stad Doornik in augustus van hetzelfde jaar.

*Ridders in gevecht. Het wapenschild met zwarte klimmende leeuw in het midden is dat van Vlaanderen. Illustratie van de vechtkunst in "Li ars damour, de vertu et de boneureté", Vlaanderen, eind 13de eeuw.
Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 9543, fol. 121.*

Op 20 september 1303 werd in een klooster in de omgeving van l'Ecluse/Dowaai (Douai) een wapenstilstandsverdrag ondertekend, dat aanvankelijk geldig was tot 17 mei 1304, maar later werd verlengd tot 24 juni 1304. In dat verdrag werd uitdrukkelijk bepaald dat zowel Gwijde van Dampierre alsook zijn zoon Willem van Crèvecœur (de andere zoon, Robrecht van Béthune, dus niet) tijdelijk in vrijheid werden gesteld teneinde de wapenstilstand om te zetten in een vredesverdrag met Frankrijk. In de praktijk werden die vredesonderhandelingen geleid door zoon Willem. Uiteindelijk werd er terug naar de wapens gegrepen, wat resulteerde in de beter gekende slag bij de Pevelenberg op 18 augustus 1304.

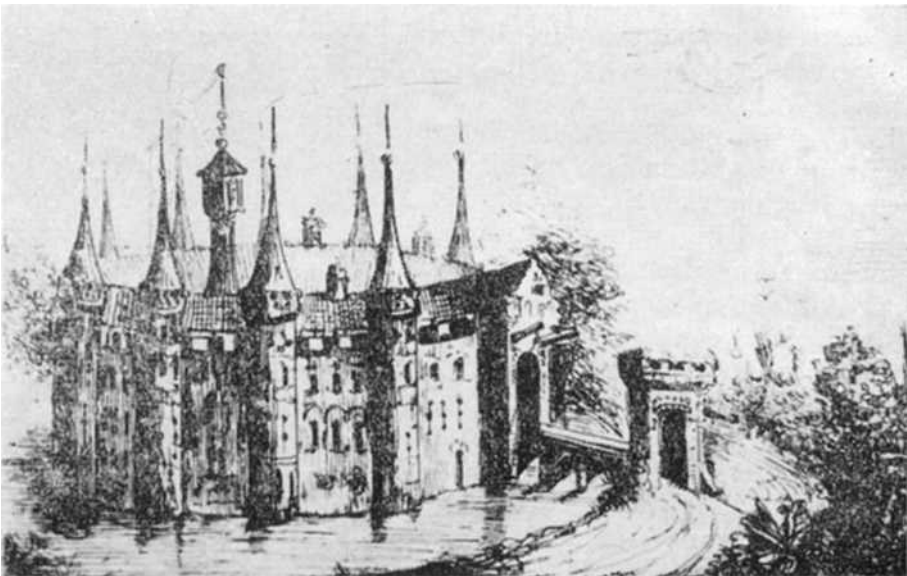
Aldus verbleef graaf Gwijde van Dampierre terug in Vlaanderen van eind oktober 1303 tot 16 mei 1304, datum waarop hij zich terug aanbod in de gevangenis van Compiègne (overeenkomstig de bepalingen van het wapenstilstandsverdrag) 8/9/10. De bejaarde graaf deed zijn intrede in Vlaanderen en bezocht stad na stad, waarbij zijn trouwe kinderen hem vergezelden. Daarna verbleef hij vooral op zijn kasteel in Wijnendale.

De slag bij de Pevelenberg (Mons-en-Pévèle) in 1304, tussen de Fransen (links) en de Vlamingen, deed het tij voor de in 1302 vernederde Franse koning keren.

Miniatuur in de Tres Tractatus van Gilles le Muisit, 14de eeuw.

Kortrijk, Stedelijke Openbare Bibliotheek, gv, Cod. 135 fol. 73 (detail).

Het kasteel van Wijnendale zoals het er zou uitgezien hebben rond 1302 11.

In die periode van wapenstilstand, trokken de zonen van de graaf zich terug binnen de muren van de belangrijkste Vlaamse steden: Filips van Chieti te Rijsel en Do-waai, Gwijde van Namen te Brugge, Willem van Gullik (kleinzoon van de vorst) te Ieper en Jan van Namen te Gent.

Dat Gwijde van Dampierre een sluwe vos was is algemeen bekend, denken we maar aan zijn eigen huwelijkspolitiek alsook aan die van zijn talrijke kinderen. Dat ook deze vos wel zijn haren verloor maar zeker zijn streken niet, wordt aangetoond omdat we deze munten (G 200) aan hem kunnen toewijzen tijdens die tijdelijke vrijheid van ongeveer 6 maanden.

Filips van Chieti was dan wel de regent, maar zijn vader Gwijde was tenslotte nog steeds de enige graaf van Vlaanderen, zij het onder “bijzondere omstandigheden”. Het is uiteraard mogelijk dat de 77-jarige graaf zich beperkt heeft tot de instructie van deze muntslag, of enkel zijn goedkeuring eraan heeft verleend, het resultaat blijft hetzelfde.

Enerzijds werd de naam van de graaf opzettelijk niet vermeld om de lopende delicate vredesonderhandelingen niet onder druk te zetten of om het persoonlijk lot van de vorst, die mogelijks nog naar de cel in Compiègne terug moest, niet onnodig in gevaar te brengen.

Anderzijds was het een expliciet teken van rebellie tegen de Franse koning, de voormalige bezetter van Vlaanderen van eind 1297/mei 1300 tot 11 juli 1302. Die opstandigheid komt op meerdere manieren tot uiting:

a) Tekst

Met de titel “Graaf van Vlaanderen” op deze munt, ontstond een anonieme boodschap/bevestiging in de zin van “de Vlaamse graaf is terug in Vlaanderen, alwaar hij regeert en munt slaat”. Maar precies omdat de naam van de graaf niet werd vermeld kon de Franse koning Gwijde van Dampierre hiervoor niets ten laste leggen.

b) Muntype

Hier kunnen we spreken van een echte provocatie. Voor de allereerste keer verscheen de Vlaamse leeuw op een groot 12, dé standaardmunt van de Franse koning. Zoals de heer De Mey 2 aanhaalt, verwijst de keerzijde van dit muntstuk (met het kort gevoet kruisje, omringd door een dubbele legende) precies naar die Franse Tourse groot. De meerderheid van de bevolking kon de legenden (zoals “COMES·FLANDRIE”) op deze (en andere) muntstukken, niet begrijpen: de meeste mensen konden noch lezen noch schrijven. Maar de afbeelding van de leeuw was voor iedereen duidelijk. Deze leeuw was het dynastiek symbool bij uitstek van de Vlaamse graaf: denken we maar aan de Guldensporenslag (“Vlaanderen die Leu!”) met in het banier de leeuw. Ook op de afbeeldingen, waarmee deze publicatie geïllustreerd wordt, komt de leeuw meermaals voor.

*Zegel van Gwijde van Dampierre, met één leeuw in het wapenschild en twee leeuwen op de mantel van het paard.
Brussel, Algemeen Rijksarchief.*

c) Muntplaats

Om deze muntslag in de latere Arteveldestad te kunnen realiseren was het noodzakelijk dat Gent zich in handen van het Dampierre-geslacht bevond. Dat was wel degelijk het geval: zoals hierboven vermeld was het Jan van Namen die er resideerde. Misschien werd deze stad uitverkoren precies omdat Gent tot de dag na de Guldensporenslag stevig in handen was van Fransgezinde Ieliards.

Een aandachtige lezer stelde ons de hypothese voor, om “den Gaillard 200” toe te wijzen aan Filips van Chieti, tijdens de periode die aanvangt met het overlijden van Gwijde van Dampierre (op 7 maart 1305) en die eindigt met de terugkeer van Robrecht van Béthune naar Vlaanderen (augustus 1305). De aangebrachte argumenten waren:

- De naam van de oude graaf kon niet meer worden vermeld, vermits die overleden was.
- Filips van Chieti kon zich niet meer “zoon van de graaf” noemen (zoals deze regent dat wel deed op o.a. de groten met stadspoort – zie hiervoor), om dezelfde reden.
- De naam van de nieuwe graaf kon er nog niet worden op voorzien, vermits Robrecht pas als graaf werd erkend op 23 juni 1305 (zie hiervoor).

Wij hebben uiteraard alle respect voor deze veronderstelling, die getuigt van een zeer grondige kennis van de materie terzake. We dienen evenwel enkele tegenargumenten te formuleren:

- We kunnen niet ontkennen dat op deze munten staat vermeld “Graaf van Vlaan-

deren” (“COMES-FLANDRIE”), wat o.i. toch betekent dat deze stukken aan een vorst met dergelijke titel dienen te worden toegeschreven. Daarbij komen slechts twee personen in aanmerking: Gwijde van Dampierre en Robrecht van Béthune (laatstgenoemde hadden we, tenminste als “opdrachtgever” van deze muntslag, reeds uitgesloten – zie hiervoor).

- Indien Filips van Chieti toch deze stukken zou laten slaan hebben, na het overlijden van zijn vader, dan zou hij toch met de titel “Graaf van Vlaanderen” “iemand” moeten bedoeld hebben:

* **Robrecht van Béthune?**

- Door het overlijden van zijn vader, was Robrecht van Béthune de eerste in lijn die in aanmerking kwam voor de titel “graaf van Vlaanderen”. Strikt genomen zouden we kunnen stellen dat er voor Vlaanderen niet veel veranderde toen Gwijde op 7 maart 1305 overleed: door het erfrecht verschoof de titel “graaf van Vlaanderen” in feite van de ene gevangene naar de andere.
- Pas door het verdrag van Athis-sur-Orge (23 juni 1305) werd die titel van Robrecht erkend. Maar gezien de troebele tijden, was het in maart van dat jaar helemaal nog niet zeker dat er ooit nog een graaf van Vlaanderen zou worden erkend.
- Het lijkt ons niet logisch dat een regent, ten gunste van een andere (nog erg onzekere) vorst (in gevangenschap) munten zou laten slaan.

* **Zichzelf?**

- Ons inziens kon Filips van Chieti het zich niet veroorloven om zich de titel “graaf van Vlaanderen” toe te eigenen, uit respect voor zijn vader en zijn gevangengenomen broer Robrecht (die in leven, de eerste in lijn was om die titel te dragen). Ten andere kunnen we ons goed voorstellen dat de andere kinderen en kleinkinderen van Gwijde (in casu de vorige regenten) dat gedrag van Filips niet zouden hebben geduld.
- Filips van Chieti heeft in juli 1305 het akkoord van Athis-sur-Orge met een eigen oorkonde bekrachtigd g, wat erop wijst dat hij zijn broer Robrecht, als erkende graaf van Vlaanderen, steunde.

Dat het in 2002 geveilde exemplaar van bedenkelijk allooi is, mag ons niet verwonderen. Er heerste in die periode immers een grote zilverschaarste. Tot op heden konden we 9 verschillende stukken van dit type onderzoeken: 3 stukken in goed zilver en 6 van slecht allooi.

Goed zilver:

- 1) Bibliothèque nationale de France, Paris
(Collection “Louis Théry”).....4,15 g
- 2) Koninklijke Bibliotheek, Penningkabinet, Brussel
(Verzameling “B. de Jonghe”)3,95 g
- 3) Koninklijke Bibliotheek, Penningkabinet, Brussel
(Verzameling “M. de Robiano”).....3,81 g

Slecht allooi:

- 4) Koninklijke Bibliotheek, Penningkabinet, Brussel3,40 g
- 5) Jean Elsen nv, veiling 72, lot 1690.....3,36 g
- 6) Privé-verzameling3,31 g
- 7) Penningkabinet Koninklijke Bibliotheek Brussel
(Verzameling “B. de Jonghe”)3,24 g

- 8) Privé-verzameling3,12 g
 9) Tentoonstelling “De Muntomloop in Vlaanderen”
 Brugge, oktober 2002, referentie E.S. A 70.....2,86 g

Bij het beschouwen van hoger vermelde gewichten valt het op dat het zwaarste stuk “van slecht allooi” (3,40 g), slechts 10,76 % minder weegt dan de lichtste munt in “goed zilver” (3,81 g).

Een stempelonderzoek van deze muntstukken leert ons dat ze alle 9 met verscheidene stempels geslagen werden. Dat wijst erop dat er toch heel wat mensen bij de aanmaak ervan werden betrokken, en dat het productiecijfer toch niet “superlaag” lag.

Er zijn ongetwijfeld heel wat stukken in de loop der tijd “verdwenen”, zoals dat voor alle oude munten geldt (hersmelten, nog verborgen schatten, verlies,...) .Dat deze stukken zeer kortstondig werden geslagen, wordt door hun tegenwoordige grote zeldzaamheid geïllustreerd. We weten uiteraard ook niet hoeveel exemplaren er zich nog meer in, al dan niet “slapende”, privé-verzamelingen bevinden.

Dit prototype van de “Vlaamse leeuwengroot” stond model voor meerdere latere uitgiften, zowel in Vlaanderen zelf, als daarbuiten. De allereerste die de Vlaamse Leeuw op zijn groten overnam, was niemand minder dan de toenmalige zoon van Gwijde, regent Filips van Chieti (zie hierboven, RBN 1924 p. 83-85). Die groten werden wellicht geslagen na 16 mei 1304 (datum waarop Gwijde zich terug aanbood in de gevangenis) en uiteraard vóór augustus 1305, toen Filips afstand had gedaan van zijn functie als ruwaard van Vlaanderen en naar Italië terugkeerde. Samen met de andere zonen, alsook enkele kleinzonen, van Gwijde van Dampierre had hij immers in de maand juli, het vredesverdrag van Athis-sur-Orge bekrachtigd, waardoor zijn broer graaf Robrecht III van Béthune werd vrijgelaten en zijn functie als graaf van Vlaanderen volwaardig kon opnemen.

Tot slot danken we iedereen die een bijdrage heeft geleverd, om tot een aanvaardbare oplossing van het gestelde raadsel te komen. We denken hierbij aan de auteurs die zich op een ernstige manier met numismatiek bezighouden. In dat kader danken wij in het bijzonder de heer A. Haeck die de voorbije jaren onmiskenbaar baanbrekend werk heeft verricht, o.a. met betrekking tot de Vlaamse numismatiek. Ook een woordje van dank aan de eigenaars van de munten, voor het ter beschikking stellen van hun verzamelingen.

Alle reacties op dit artikel blijven welkom bij de auteur (referentie zie blz. 2).

NOTEN

- 1/ V. GAILLARD, *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'avènement de la maison de Bourgogne*, Gent 1857.
- 2/ J.R. DE MEY, *Les monnaies des comtes de Flandre 1244-1384*, Brussel 1985.
- 3/ A. HAECK, *Middeleeuwse muntschatten gevonden in België 750-1433*, Brussel 1996
- 4/ A. HAECK, *De munten van het graafschap Vlaanderen, voor en na 1302*, Jaarboek E.G.M.P. 2001 p. 33-42.
- 5/ J. DUPLESSY, *Les trésors de Gros Tournois découverts en France, en Belgique, aux Pays-Bas et en Suisse*, verschenen in het boek van N.J. Mayhew, *The Gros Tournois*, Oxford 1997.
- 6/ Jean ELSSEN N.V., *Veilingcatalogoog 72*, Brussel 14 december 2002.
- 7/ Uit het eerste huwelijk van Gwijde van Dampierre, met Mathildis van Béthune, kwam o.a. dochter Maria van Dampierre ter wereld. Zij werd uitgehuwelijkt aan Willem, oudste zoon van de graaf van Gullik. Uit dit huwelijk werden drie zonen geboren: Willem de Oudere die sneuvelde in de slag om Bulskamp, Geraard en Willem de Jongere; het is laatstgenoemde die hier wordt bedoeld.
- 8/ Dr. Theo LUYKX, *Het grafelijk geslacht Dampierre en zijn strijd tegen Filips de Schone*, Leuven 1952.
- 9/ G.A. VAN DE KERCKHOVE, *De graven van Vlaanderen*, 1979.
- 10/ R.C. van CAENEGHEM, *Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen 2002.
- 11/ R. HAELEWYN, *Slot en Heerlijkheid Wijnendale*, Torhout zj.
- 12/ Uiteraard kwam de Vlaamse Leeuw reeds voor op andere, vroegere denominaties vb. de sterlingen met leeuw van Robrecht van Béthune G 181. Evenwel verscheen hij vooral als leeuw op schild, vb. de talrijke kleine denieren van Brugge en Ieper, de $\frac{2}{3}$ groot van Margaretha van Constantinople G 148.

BIBLIOGRAFIE

J. GHYSSENS, *Les petits deniers de Flandre des XIIe et XIIIe siècles*, Bruxelles 1971.

A. HAECK, *De munten van de graven van Vlaanderen*, Brussel 1973.

A. HAECK, *De monetaire politiek van de Franse koningen en de muntslag in Vlaanderen voor en na 1302*, Maandblad voor numismatiek van Numismatica Brugge en het Vrije, Brugge september 2002.

E. SCHUTYSER, *De Muntomloop in Vlaanderen*, Oostkamp 2002.

H. VANHOUDT, *Atlas der munten van België*, Herent 1996.

Revue Belge de Numismatique, Brussel, meerdere jaargangen zoals in de tekst is aangehaald.